

Gorczyca, Wojciech

Szechina a Wieczna Kobiecość u symbolistów rosyjskich

Slavica litteraria. 2023, vol. 26, iss. 1, pp. 41-54

ISSN 1212-1509 (print); ISSN 2336-4491 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/SL2023-1-3>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.78196>

License: [CC BY-SA 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20230620

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Szechina a Wieczna Kobiecość u symbolistów rosyjskich

Wojciech Gorczyca (Polsko)

Abstrakt

Problem obecności Kabały rozumianej jako praźródło zjawiska Wiecznej Kobiecości w symbolizmie rosyjskim nie był, jak dotąd, szerzej analizowany. W artykule autor wskazuje na efekty wpływu Kabały i filozofii Plotyna uwidaczniające się w twórczości poetyckiej Włodzimierza Solowiowa, Aleksandra Błoka oraz tragedii-misterium *Tantal*, Wiaczesława Iwanowa. Wskazuje na efekty kiczowe u dwóch pierwszych. Zjawisko Wiecznej Kobiecości autor rozpatruje holistycznie, łącząc kulturowe aspekty interpretacji tekstów literackich z podejściem etyczno-politycznym. Panslawistyczny charakter koncepcji Kościoła Wszechświatowego i Bogoczłowieczeństwa Solowiowa ocenia pejoratywnie.

Słowa kluczowe

wpływ Kabały; filozofia Plotyna; badania holistyczne; efekty kiczowe

Abstract

Shekhinah vs. Eternal Femininity of Russian Symbolists

The problem of Kabbalah as a pre-source of the phenomenon of Eternal Femininity in Russian Symbolism has not been broadly analyzed so far. In the article, the author points to the effects of Kabbalistic and Plotynian influence, which can be noticed in Vladimir Solovyev's and Alexander Blok's poetic outputs as well as Viacheslav Ivanov's tragedy-mysterium 'Tantalus'. The author points to kitschy effects present in the first two poets' works. He contextualizes the phenomenon of Eternal Femininity holistically, combining cultural aspects of the interpretation of literary texts with the ethical – political approach. He assesses pejoratively the Solovyev's Panslavic character of the concept of the Church of the Universe and God's Humanity.

Key words

the influence of Kabbalah; Plotynian philosophy; holistic research; kitschy effects

Sofia (Chochma), druga sefira z dziesięciu ze składu kabalistycznego¹, była mocnym przedmiotem zainteresowań Włodzimierza Sołowiowa, usiłującego stworzyć koncepcję Kościoła Wszechświatowego z Rosjaninem w centrum jako Bogoczłowiekiem², opartą m.in. na utopii erotycznej. Działania Sołowiowa w tym zakresie należy łączyć z ogólną sytuacją Kościoła rosyjskiego pod koniec XIX wieku, która, jak pisze Richard Pipes, doprowadziła do wytworzenia się próżni duchowej. Próżnię tę wypełniły ideologie świeckie, dążące do zbudowania na tym świecie raj, który chrześcijaństwo obiecywało w zaświatach.³ W odniesieniu do aspektu kulturowego i etyczno-politycznego koncepcja Sołowiowa nawiązywała niewątpliwie do teorii Moskwy jako III Rzymu. Teoria ta m.in. głosiła, że władcy Rosji byli suwerenami ogólnochrześcijańskimi. Twierdzono nawet, że car Rosji jest władcą wszystkich chrześcijan.⁴ Sołowiow, jakkolwiek odnosił się krytycznie do współczesnej mu Cerkwi prawosławnej, nie odrzucał absolutyzmu.

Zainteresowanie Sołowiowa Sofią łączy się dzisiaj z gnozą starożytną, w tym platońską nauką o Erosie, tudzież z neoplatonizmem.⁵ Na związki z Kabałą wskazuje się często mimochodem.⁶

Według mnie, u podstaw konceptualizacji zjawiska Wiecznej Kobiecości w symbolizmie rosyjskim leży Szechina jako hipostaza Boga, co ma związek właśnie z Kabałą. Implikuje to jednocześnie pytanie o prazródła obecności Kabały w państwie rosyjskim oraz sposób zestawiania podstawowych charakterystyk pojęcia Wiecznej Kobiecości u symbolistów rosyjskich i ich duchowego przywódcy, Włodzimierza Sołowiowa⁷ z koncepcją Szechiny, jaką spotykamy u Gershoma Scholema⁸ a także u Olgi Tokarczuk⁹ i Aleksandra Kraushara¹⁰. Tak określona relacja Szechina – Wieczna Kobiecość prowadzić będzie do interpretacji literackich wersji interesującego mnie pojęcia u Sołowiowa, Aleksandra Błoka i Wiaczesława Iwanowa.

Prażródół zainteresowania Sołowiowa Kabałą (w jej wersji Łuriańskiej i Sabbataistycznej) należy doszukiwać się, według mnie, w decyzji cara Aleksandra I o powołaniu Komitetu Opiekuńczego nad mającymi się tworzyć na Krymie koloniami żydowskich chrze-

- 1 SCHOLEM, Gershom: *Mistycyzm żydowski*. Tłum. I. Kania. Warszawa: Czytelnik, 1997, s. 283.
- 2 SOBIESKA, Anna: *Twórczość Leśmiana w kręgu filozoficznej myśli symbolizmu rosyjskiego*. Kraków: Universitas, 2005, s. 262–265; Łoski, Mikołaj: *Historia filozofii rosyjskiej*. Tłum. H. Paprocki. Kęty: Antyk, 2000, s. 118.
- 3 PIPES, Richard.: *Rosja carów*. Tłum. Wł. Jeżewski. Warszawa: Magnum, 2012, s. 251.
- 4 Ibidem.
- 5 SOBIESKA, Anna: *Twórczość Leśmiana w kręgu filozoficznej myśli symbolizmu rosyjskiego*, op. cit.
- 6 Więcej na temat związków Sołowiowa z Kabałą por. BURMISTROW, Konstantin: *Wladimir Solowiew i Kabbala. K postanowke problemy*. Issledowanija po istorii russkoj mysli. Ezegodnik za 1998 g. Moskwa: 1998, s. 7–104; BURMISTROW, Konstantin: *The Interpretation of Kabbalah in Early 20th-Century Russian Philosophy (Soloviev, Bulgakov, Florenskii, Losev)*. East European Jewish Affairs, vol. 37, August 2007, s. 157–187.
- 7 Por. SOBIESKA, Anna: *Twórczość Leśmiana w kręgu filozoficznej myśli symbolizmu rosyjskiego*, op. cit., s. 294, 301–309.
- 8 SCHOLEM, Gershom: *Mistycyzm żydowski*, op. cit., s. 266, 283–286.
- 9 TOKARCZUK, Olga: *Księgi Jakubowe*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2019.
- 10 KRAUSHAR, Aleksander: *Frank i frankiści polscy 1726–1816. Monografia historyczna osnuta na źródłach archiwalnych i rękopiśmienniczych. Tom drugi*. Kraków: Skład Główny u G. Gebethnera i Spółki, 1895, online: <https://polona.pl/item-view/b8907837-e275-4d24-9bbd-0b6f61f2aa4a?page=6>.

ścijan (izraelskich Christian). Głównym zadaniem tego Komitetu było nawracanie Żydów na wiarę chrześcijańską. Car Aleksander I swą decyzję mógł wiązać z odwiedzinami w marcu 1813 roku w Offenbachu Ewy Frank – Awaczy, córki Jakuba Franka, będącej ucieleśnieniem Szechiny.¹¹ W 1817 roku car osobiście założył Stowarzyszenie Izraelskich Chrześcijan.¹² Tego rodzaju aktywność wiązała się z aneksją ziem polskich w wyniku przeprowadzonych przez Katarzynę II trzech rozbiorów (w latach 1772, 1792, 1795). Nawrócenie nowo nabytej społeczności żydowskiej stawało się sprawą pierwszorzędnej wagi. Wizyta cara u Awaczy dawała mu możliwość zaznajomienia się z procedurami przechodzenia Żydów na chrześcijaństwo w czasie, kiedy ich Bogiem był Jakub Frank – chrześcijanin, wcielający założenia Kabały, w tym idee Sabbataja Cwi w życie.

Judaizm był kojarzony w Rosji z masonerią, zwłaszcza po przyjęciu Kabały przez masonów rosyjskich. Jak wiadomo, główny zbiór legend masonskich bierze swój rodowód z tekstów biblijnych, zarówno kanonicznych jak i apokryfów oraz z judaistycznych i islamskich komentarzy tychże.¹³ Religia masonów była ściśle związana z kabalistyką żydowską, uznając prymat sumienia i kościoła niematerializowanego nad strukturami zewnętrznymi, w tym nad widzialnym kościołem katolickim. W tym kontekście należałoby podkreślić związki Woltera, jako wyznawcy masonerii, z Katarzyną II tłumaczące obecność Kabały w Rosji.

Mówiąc o wpływie Sołowiowa na krystalizowanie się mistycznych i artystycznych aspektów Wiecznej Kobiecości, widocznych u symbolistów rosyjskich (szczególnie młodszych), warto zacytować kilka ustaleń jego brata, Sergiusza oraz Anny Sobieskiej, interesującej się filozoficzną myślą symbolistów rosyjskich:

Sołowiow studiował kabałę już w młodości i pisał „Sofię”. Fantastyczna religia przyszłości przemienia się w światowa teokrację, Sofia kabały w Niepokalaną Pannę Maryję¹⁴.

Sofia – Mądrość Boża – Sołowiowa – Dusza Świata jako istota pośrednicząca między Bogiem a światem była łącznikiem boskim w swej substancjacji. Podkreślenie boskości Sofii można interpretować w duchu gnostyckim, uznającym Sofię za Wieczną Kobiecość [...]. Aspekt kobiecości jako symbolu pośredniczenia, rozumiany w duchu Sołowiowa, kontaminuje się z kobietą [...] jako żydowską postacią Szechinah [...] symbolem symbolu, „symbolem samej funkcji symbolicznej”.¹⁵

11 TOKARCZUK, Olga: *Księgi Jakubowe*, op. cit. s., 40.

12 Por. REISS, Tom: *Orientalista*. Warszawa: Wydawnictwo: W.A.B. / GW Foksal, 2016. Nieobecność Żydów w państwie rosyjskim, jak pisze Reiss, należy tłumaczyć decyzją Iwana IV Groźnego, spowodowaną żądaniami cerkwi prawosławnej, związaną z wypędzeniem Żydów za herezję judaizantów. Byli to prawosławni chrześcijanie, odrzucający boskość Chrystusa i kierujący się wyłącznie naukami Starego Testamentu. Judaizanci przyjęli wiele z obyczajów żydowskich, nie uważając się przy tym za Żydów. Judaizanci, wspomagani przez starców zawołzańskich, przywieźli kościół prawosławny na skraj reformacji, czym odcięli Żydom drogę do Rosji na następne trzysta lat.

13 BAIGENT, Michael, LEIGHT, Richard: *Świątynia i łoża*. Tłum. R. Sudól. Warszawa: Książka i Wiedza, 1996, s. 115.

14 SOŁOWIOW, Sergiusz M.: *Życie i ewolucja twórcza Włodzimierza Sołowiowa*. Tłum. E. Siemaszkiewicz. Poznań: W drodze, 1986, s. 233–234, 343.

15 SOBIESKA, Anna: *Twórczość Leśmiana w kręgu filozoficznej myśli symbolizmu rosyjskiego*, op. cit., s. 306–308.

Sołowiow obarczył sztukę zadaniami teurgiczności i prorocstwa. Polegało to przede wszystkim na łączeniu odbiorcy z Absolutem. Przeświadczenie o zbawczej roli sztuki (zwłaszcza „czystej” liryki) opierało się szczególnie na pojęciu piękna jako harmonijnym wcieleniu idealnego [...]. Piękno, dobro i prawda konkretyzować się miało jako wiara w Boga złączona z wiarą w człowieka i przyrodę, odkupionych i zjednoczonych z Bóstwem. U Sołowiowa jako poety owo „*harmonijne wcielenie idealnego*” egzemplifikowała Niebiańska Oblubienica, Wieczna Mądrość Boża, Niewieścia Zjawa, u Aleksandra Błoka, z kolei, Przepiękna Pani i Dziewica Tęczowych Wrót.¹⁶

W wyobraźni Jakuba Franka, kreowanej przez Olę Tokarczuk, Szechina jest przede wszystkim Panią, którą Frank kojarzy także z Panną Jasnogórską. Od niej, tj. od Pani, przyjdzie prawdziwe odkupienie, „[...] *ten, który ich stamtąd wykupił* (tj. Jezus Chrystus – uzup. W.G.) *był mężczyzną*”¹⁷. Do zbawienia, twierdzi Frank, nie dojdzie inaczej jak tylko przez kobietę. Mówi: „*Od początku świata mnie jednemu, nikomu innemu, oddana jest ta Panna, bym jej strzegł. Panna ma wiele postaci. Pokazuje się w postaci ajelet, lani.*”¹⁸

Według Natana z Gazy, Mesjasz, aby zakończyć tikkun, sam musi zstąpić do królestwa zła i grzechu, aby iskry wyzwolić od wewnątrz i rozsadzić skorupy zła. Podobnie jak Szechina musiała zstąpić do Egiptu, symbolu wszystkiego, co mroczne i bezbożne, aby wydobyć stamtąd upadłe iskry, podobnie i Mesjasz, wypełniający swą misję, musi podążyć w ciemność, tę najtrudniejszą ze wszystkich dróg.¹⁹

Analogicznie sądzi Natan z powieści Tokarczuk, przekazując Frankowi swą wiedzę o Mesjaszu oraz intencje dotyczące działania Jakuba jako Mesjasza: „*A Mesjasz sam musi zejść najniżej, tam, gdzie ciemność jest największa i największe poniżenie. Mesjasz będzie zbierał iskry światła, więc którędy przejdzie, zostawi za sobą jeszcze większą ciemność.*”²⁰

Sołowiow, podkreślę już na wstępie, nie wiąże Sofii z „odkupieniem, zbawieniem”. „Wcielenie idealnego”, tj. Szechiny, ma u niego inne reperkusje. Wiąże się z koncepcją Kościoła Wszechświatowego (w tym Trójcy Świętej) i „Trzeciej mocy”.

Program teurgiczny Sołowiowa cechuje myślenie spekulatywno-konstrukcyjne i dominuje w nim podejście eklektyczne związane z substytucją i rekompozycją, z przeniesieniem gnostyckiego i kabalistycznego zarazem twierdzenia o Sofii w inną czasoprzestrzeń kulturowo-społeczną.²¹ Wieczną Kobiecość wiąże bowiem Sołowiow tylko z Sofią, osiągając, jak mu się wydaje, holistyczny ogląd idei żeńskiego prapodłoża. Bliski mu będzie później Dymitr Mereżkowski, inspirowany się włoskim dwunastowiecznym teologiem Joachimem da Fiore, jako autor koncepcji Trzeciego Testamentu. Według Mereżkowskiego trzy Oblicza Boga (Ojciec, Syn, Duch-Matka) stanowić będą podstawę przyszłego Królestwa Bożego, w którym Ciało zostanie z Duchem. Trzeci Testament Mereżkowskiego

16 Ibidem, s. 57, 294.

17 TOKARCZUK, Olga: *Księgi Jakubowe*, op. cit., s. 305.

18 Ibidem, s. 305–304.

19 KRAUSHAR, Aleksander: *Frank i frankiści polscy 1726–1816*, op. cit. 379.

20 TOKARCZUK, Olga: *Księgi Jakubowe*, op. cit., s. 315.

21 STABRYŁA, Stanisław (Red.): *Mit. Człowiek. Literatura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992, s. 3–11.

spełnia się w ucieleśnieniu Trzeciej Boskiej Hipostazy – Świętego Ducha-Matki. Oznacza to stworzenie jedynej Wszechświatowej Cerkwi Bogoczołwieczeństwa.²²

Jak rozumie „wcielenie idealnego” Gershom Scholem, znawca mistycyzmu żydowskiego? Według niego, wprowadzenie elementu żeńskiego Boga jest jedną z najplodniejszych i najważniejszych osiągnięć Kabały. Wykładnia kabalistyczna głosi, że sefirot zostały odsłonięte Adamowi w postaci Drzewa Życia i Drzewa Poznania. Adam, zamiast chronić ich pierwotną jedność (tj. połączyć sferę „życia” i „poznania”), aby tą drogą zapewnić światu zbawienie, je rozdzielił, decydując się na oddawanie czci jedynie Szechinie, nie uwzględniając jedności z pozostałymi sefirami, wprowadził w świat rozdzielenie, odosobnienie. Idea ta zrodziła następną koncepcję kabalistyczną – „wygnanie Szechiny”.²³

„Wybiórcze” traktowanie składu sefirot przez Adama kojarzy się z ujęciem selektywnym Sołowiowa, tj. eksponowaniem tylko Sofii. Przypomnieć należałoby w związku z tym skład sefirot, określający najbardziej wewnętrzną Istotę Boga. Sefiry, jak pisze Scholem, nie są to szczeble jakiejś drabiny między Bogiem a światem, tylko następujące po sobie i zachodzące na siebie stopnie przejawiania się bóstwa. Są to: Keter – „Najwyższa Korona Boga”; Chochma – „Mądrość” albo pierwotna myśl Boga; Bina – „Inteligencja” Boga; Chesed – „Miłość” albo „Łaskawość” Boga; Gewura albo Din – „Moc” Boga przejawiająca się głównie jako potęga karząca i moc sącząca; Rachamin – Boże „Miłosierdzie”; Necach – „stałość” i „Wytrwałość” Boga; Hod – „Majestat” Boga; Jesod – „Fundament” – podstawa praktycznych i twórczych mocy Boga; Malchut – „Królestwo” Boga. Z dziewiętej sefirot, Jesod, wszystkie sefirot (konstituujące wizerunek Króla) wpływają do Szechiny jako ostatniej sefiry.²⁴

„Wygnanie” Szechiny, Królowej, Córki oraz Oblubienicy Boga i matki każdego z osobna człowieka, kojarzyć należy z Szechiną płaczącą na wygnaniu [...], z pięknnością, która straciła już oczy. Koncepcję Szechiny Scholem wiąże z tym rodzajem „wiecznej kobiecości” jako symbolem kontemplacji, która otwiera dostęp do wewnętrzności Boga (tajemnicy wiary). Jednocześnie podkreśla, iż Łuriańską Kabałę można uznać za mistyczną interpretację Wygnania, Odkupienia, nawet za wielki mit Wygnania.²⁵ Mit „wygnania” i „wyjścia” leży u podstaw heretyckiej doktryny Sabbataistów i Natana z Gazy o posłannictwie Mesjasza, zwłaszcza zaś o apostazji jako posłannictwie.²⁶

Radykaliści kabalistyczni uważali za Sabbatajem Cwi, że grzech Adama został naprawiony i że dobro zostało wydobyte ze zła i szumowin. Odtąd panuje nowa Tora, zezwalająca na wszelkie zakazane dawniej występki, również niedozwolone ongiś rodzaje stosunków cielesnych. Frank, jak sądzi Scholem, jako Sabbataista przyjął wiarę chrześcijańską (wcześniej przeszedł na islam), ogłaszając się Mesjaszem, głosił skrajnie radykalistyczną antynomię Ewangelii i oparł ją na ideach kompletnego religijnego mitu nihilizmu.²⁷

22 ŻUKOW, V. N.: *Tretij Zavet Mereżkovskogo*, online: <http://merezkovski.ru/proizvedeniya.php/jeses39>.

23 SCHOLEM, Gershom: *Mistycyzm żydowski*, op. cit., s. 286–287.

24 Ibidem, s. 283.

25 Ibidem, s. 351.

26 Ibidem.

27 Ibidem, s. 385.

Jak wynika z powyższego, Sołowiow wyalienował z całości sefirot Sofię, pełniąc czyn „apostazji” – odejścia od głównego posłannictwa Szechiny – zejścia i płaczu. Według Mikołaja Łosskiego, uwielbienie Sofii (z czym ewidentnie mamy do czynienia w programowym utworze Sołowiowa, *Trzy spotkania* (*Три свидания*, 1898) jako Wiecznej Kobiecości może doprowadzić do herezji i moralnych dewiacji.²⁸

Jedną z sefirot, Chochmę, jako Sofię – duszę świata, Oblubienicę Bożego Logosu, Sołowiow wykorzystał w tworzeniu koncepcji Kościoła Wszechświatowego. Jako kobieca indywidualność Sofia została wcielona w osobę Świętej Dziewicy Marii. Koncepcję wiązał z „Trzecią mocą”, wyższą siłą, która: „[...] może być ujawnieniem wyższego Świata Bożego”²⁹. Tę wyższą siłę, według Sołowiowa, powinien wprowadzić w ludzkość naród rosyjski. Jest to powołanie historyczne Rosji – powołanie religijne w najwyższym sensie tego słowa.

W sposób jawnie nacjonalistyczny rozumiany przez Sołowiowa „panslawizm” odnosi się w specyficzny sposób do Polski: „*Polacy są poddaniymi cara rosyjskiego, a zarazem dziećmi duchowymi papieża, są spokrewnionymi z Rosjanami, a z ducha kultury przynależą do romańsko-germańskiego Zachodu. Polacy jednak niepomni na swe uniwersalne zadanie religijne (pomost pomiędzy prawosławiem a Rzymem) koncentrują wysiłki na zadaniu narodowo-politycznym, na odrodzeniu wielkiego państwa polskiego.*”³⁰

Mariaż Sofii i Św. Dziewicy Marii, jakiego dokonał Sołowiow, nie jest możliwy do przyjęcia, jeśli się uwzględni choćby takie historyczne i kulturowe artefakty oraz fakty, jak: pieśń *Bogurodzica Dziewica*, śpiewana np. przez rycerstwo polskie pod Grunwaldem 15 lipca 1410 roku, ikona Matki Boskiej Częstochowskiej i obrona klasztoru w listopadzie/ grudniu 1655 roku, Matka Boża jako Orędowniczka konfederatów barskich (1768/1772 r.). W przywołanych przeze mnie zdarzeniach, Polacy każdorazowo koncentrowali się na zadaniu narodowo-politycznym, które zadaniem *sensu stricto* religijnym nie było, podobnie zresztą jak w późniejszych, bliższych Sołowiowowi, czasach powstania listopadowego (1830/1831) i styczniowego (1863/1864). Rekompozycja i substytucja, jakiej dokonał Sołowiow w odniesieniu do sefirot kabalistycznych, wykluczyła obecność Gewury, będącej potęgą karzącą i mocą sądzącą Boga. W ten sposób, jako słowianofil, usprawiedliwiał pozbawianie Polaków wolności przez carską Rosję. Tym samym uderzał w podstawowe kryterium życia zbiorowego, społeczno-państwowego człowieka – OSOBE. Kryterium to leży u podstaw cywilizacji łacińskiej, zwanej też personalistyczną.³¹

Sołowiow ustalił, że trzy absolutne wartości, dobro, prawda i piękno odpowiadają Trzem Osobom Trójcy Świętej jako ideałowi współlistotności. Problem w tym, że według Sołowiowa, u podstaw tej koncepcji leży Sofia jako jedyne centrum wcielenia Bożej idei świata, a w stosunku do Logosu jest ciałem Chrystusa³².

28 ŁOSSKI, Mikołaj: *Historia filozofii rosyjskiej*, op. cit., s. 148.

29 ŁOSSKI, Mikołaj: *Historia filozofii rosyjskiej*, op. cit., s. 130. Cyt za: SOŁOWIOW, Włodzimierz: *Sobranie soczinenij. T. I*. Bruxelles: Izdatelstvo Žizń s Bogom, 1970, s. 225.

30 Według: SOŁOWIOW, Sergiusz: *Życie i ewolucja twórcza Włodzimierza Sołowiowa*, op. cit., s. 236.

31 POLAK, Ryszard: *Cywilizacje a moralność w myśli Feliksa Konecznego*. Lublin: Wyd. Uniwersytetu Lubelskiego, 2001, s. 5.

32 ŁOSSKI, Mikołaj: op. cit., s. 114, 118. Cyt za: SOŁOWIOW, Włodzimierz: *Sobranie soczinenij*, op. cit., T. I, s. 329; T. II, s. 405.

Nie odpowiada to zasadzie *filoque*, głoszącej, że Duch Święty pochodzi od Ojca i od Syna.³³ Sofia – Dusza Świata, której w Trójcy Świętej odpowiada Sołowiowowskie „piękno” oraz „mądrość”, dała później asumpt Dymitrowi Mereżkowskiemu do wyeksponowania w koncepcji Trzeciego Testamentu Niewiasty (Ducha-Matki) jako trzeciego członu Trójcy Świętej.³⁴

Tworząc mit Sofii, jako jedynego centrum wcielenia Bożej Idei, Sołowiow zbliżył się do „wiekopomnego” ustalenia Michała Łomonosowa, zawartego w *Odzie na dzień wstąpienia na tron Wszecchrosyjski Carycy Elżbiety Piotrowny* (*Ода на день восшествия яа Всероссийский престол Императрицы Елизаветы Петровны*, 1747), marząc o tym, że Rosja stanie się wszechświatową monarchią chrześcijańską: „[...] может собственных Платонов/ И быстрых разумом Невтонов/ Росийская земля рожать”³⁵. W monarchii tej miał funkcjonować nowy Bogoczołwiek, idealny doskonały człowiek, który byłby wyższym przejawem Sofii – Bożej mądrości.

Nawiązując jako filozof i mistyk do skrajnych rozwiązań słowianofilskich,³⁶ Sołowiow jako poeta najbardziej „intensywnie” poszukiwał Sofii w *Trzech spotkaniach*. Tworząc poetycką wizję Sofii, inspirował się dwoma tekstami Aleksandra Puszkina – wierszami, *Prorok* (*Пророк*, 1828) i *Do **** (*К ****, 1826). Niemalą inspiracją okazał się również *Eugeniusz Oniegin* (*Евгений Онегин*, 1823/1830).

Swoisty tikkun bohatera lirycznego *Trzech spotkań* zaczyna się w chwili oczarowania (opromienienia) Nią w dzieciństwie (byli rówieśnikami – w wieku 9 lat), w cerkwi. Przy ołtarzu nie znajdujemy ani księdza, ani diakona, ani modlących się ludzi. Jest obecna natomiast Ona. Kreując Jej portret, Sołowiow stawia na kolory typowe dla wyobrażeń związanych z ‘pięknem boskim’³⁷ i zarazem prototypowym. Aktywizacja owego ‘piękna’ ucieleśnia się w stwierdzeniu: „Пронизана лазурью золотистой” oraz w kwiecie „z niότεjszych krajów” w Jej rękę.

Do drugiego spotkania z Nią dochodzi w czasie poświęconym poszukiwaniu ‘prawdy’ właśnie o Niej w bibliotekach Berlina, Hannoveru, Kóln, Paryża i Hiszpanii. Poszukiwania nie okazały się satysfakcjonujące. Satysfakcji nie przyniosła także „wschodnia pstrokaczna” z wiedzą związana. Autorytetem okazało się Muzeum Brytyjskie. Tutaj wszystko znowu przepelnione jest „błękitem złocistym”. Odpowiada to wyjątkowej roli złota w kulcie smaku i „woli sztuki” najbardziej dla średniowiecza typowej, „[...] *mistyczne znaczenie*

33 HERRIN, Judith: *Bizancjum. Niezwykłe dziedzictwo średniowiecznego imperium*. Tłum. N. Radomski. Poznań: Rebis, 2013, s. 71.

34 ŁOSSKI, Mikołaj: *Historia filozofii rosyjskiej*, op. cit., s. 378. Dodam, że Trzeci Testament korespondował z utopijnym projektem ustroju Trzeciej Rosji Mereżkowskiego. Por. GORCZYCA, Wojciech.: *Zinaida Gippius w dyskursie kulturowym*. Bielsko-Biała: Wyd. Naukowe ATH 2021, s. 119–120. 126.

35 Op. cit., s. 132.

36 Sołowiow podobnie jak Iwan Aksakow i Lew Tolstoj wyrzekł się historyzmu na rzecz utopii spekulatywno-konstrukcyjnej stymulowanej sentymtalno-moralistyczną. Por. moje uwagi na ten temat w: GORCZYCA, Wojciech.: *Utopizmy Lwa Tolstoja (1852–1869)*. Bielsko-Biała: Wyd. Naukowe ATH, 2015, s. 64–65.

37 Światłość na ikonie wyrażana jest przy pomocy koloru złotego – najważniejszej barwy w ikonografii symbolizującej Boga, jego chwałę, to co najcenniejsze w wymiarze duchowym. Błękit symbolizuje miłosierdzie i prawdę, piękno i dobro [...] wyraża zasadę Boską, niebo, nieosiągalność tajemnicy. Por. GORCZYCA, Wojciech.: *Literatura rosyjska. Aspekty kulturowe*. Bielsko-Biała: Wyd. Naukowe ATH, 2016, s. 19–20.

światła, mające swe źródło w filozofii Plotyna, znalazło w budowach sakralnych kręgu kultury bizantyjskiej interpretację bardziej dosłowną niż w chrześcijaństwie zachodnim”³⁸. Błękit w średniowieczu, według Marii Rzepińskiej, jest też znakiem Bożej Mądrości. W symbolicznym języku barw średniowiecza błękit i złoto były znaczeniowo bardzo bliskie, wymienne, niemal równoważnościowe.

Widoczna ironia, z jaką traktuje liryczne „ja” kraje Zachodu (z wyjątkiem Wielkiej Brytanii) przypomina do złudzenia pozycję bohatera tytułowego jednego z ważniejszych utworów Puszkina. Dla Oniegina jako produktu cywilizacji miejskiej wzorcem mody oraz przykładem najlepszej ekonomii jest właśnie Wielka Brytania: „*Как данду лондонской одет; Бранил Гомера, Феокрита / Зато читал Адама Смита; Все, чем для прихоти обильной / Торгуег Лондон шепетильный / [...] украшало кабинет / Философа в восемнадцать лет*”. Ten rodzaj „uległości” bohatera wobec zagranicznych wpływów Puszkina traktuje z dystansem ironizującym. W przypadku Sołowiowa specjalne wyróżnienie Wielkiej Brytanii posiada kontekst polityczny i zarazem imperialny³⁹. Anglia, jak wiadomo, będąc największym przeciwnikiem Francji w walce o kolonie, sprzyjała Rosji i w konsekwencji przyczyniła się w walnie do pokonania Napoleona pod Waterloo⁴⁰. Stąd też istotny sprawdzian moralnej wartości i siły lirycznego „ja”, w centrum którego stoi kult kobiety, następuje najpierw w Londynie, by w konsekwencji znaleźć finał w Egipcie: „*В Египте будь*”. Nie w Egipcie kabalistycznym, gdzie znalazła się Szechina, realizując mit Wyjścia. Wyznaczenie Egiptu na ostatnie, „trzęcie spotkanie” z Sofią jako Wieczną Kobiecością nie kojarzy się z Szechiną płaczącą na wygnaniu – raczej ze zjawiskiem egiptomanii (*Egyptian revival, Nile style*), powstałym w XVIII–XIX wieku na gruncie europejskiej fascynacji Egiptem. W Rosji to zjawisko przejawiało się m.in. w koncepcji Mostu Egipskiego, zbudowanego w Petersburgu (na Fontance) w latach 1825–1826.

Próba poetyckiego opisu kultu kobiety wiąże się u Sołowiowa z użyciem środków stylistycznych, których źródła możemy doszukiwać się w wierszu Puszkina *Do ****. Zderza w nim autor *Eugeniusza Oniegina* krótkie trwanie chwili („*Передо мной явилась ты / Как мимолетное видение, как гений чистой красоты*”) z akcentowanym upływem czasu („*Шли годы [...]*”). Najistotniejsze są powtórzenia i eksponowana w nich partykuła wzmacniająca ‘ВНОВЬ’ („*воскресли вновь*”). Najważniejsza analogia, jeśli chodzi o utwór Sołowiowa, wydaje się dotyczyć wprowadzenia pojęcia ‘мгновенье’, wyposażonego u Puszkina w epitet

38 Por. RZEPIŃSKA, Maria: *Historia koloru w dziejach malarstwa europejskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1983, s. 115–117, 127–128.

39 Anglia od czasów Iwana IV Groźnego odgrywała istotną rolę, jeśli chodzi o rozwój stosunków politycznych, ekonomicznych i militarynych w historii Rosji. Wystarczy przypomnieć, że w bitwie pod Czesme (5–7 lipca 1770 r.) jedną z dwóch eskadr rosyjskich dowodził kontradmirał John Elphinston, doradca w służbie carskiej. Zaatakował on flotę turecką metodą admirała Nelsona w bitwie pod Abukden (atakować kolejno okręt po okręcie). Po bitwie kapitan Samuel Greigh awansował na admirała.

40 Książę Wellington został uznany za jednego z tych, którzy z sukcesem potrafili zmierzyć się z Napoleonem. Dla tego też powodu mianowano go brytyjskim reprezentantem na obradującym w Wiedniu kongresie. Według legendy, z Wiednia pod Waterloo odwołały go słowa Aleksandra I: „Od pana zależy ponowne zbawienie świata”. Cyt. za: BACZKOWSKI, Michał: *Kontynent europejski w latach 1789–1849*. In: *Wielka historia świata. Świat w latach 1800–1850*. Kraków: Świat Książki, 2006, s. 414–415.

‘чудное’ o znaczeniu kontrapunktowym, tj. w chwili ponownego pojawienia się Jej: „И не vedo мной она сияет снова / [...] И то мгновение долгим счастьем стало [...]”.

Wyjazd do Egiptu oraz droga na pustynię, określone przez Nią miejsce spotkania, nawiązują kolejną analogię. Wiąże się ona z wierszem Puszkina *Prorok*. Romantyczną manifestację możliwości twórczych Wiecznej Kobiecości wiąże Sołowiow z kategorią zachwytu. Podobnie jak u Puszkina, dominującą kategorią, która eksponuje ‘mądrość’, jest w *Trzech spotkaniach* ‘ogień’. Rozwiązania, jeśli chodzi o przywrócenie lirycznym „ja” sił twórczych, u Sołowiowa nie są tak „drastyczne” jak u Puszkina, inspirującego się prorokiem Izajaszem i do rozcięcia piersi mieczem nie dochodzi. ‘Ogień’ ma także inne nacechowanie znaczeniowe. Podczas gdy u Puszkina chodzi „o rozpalanie ogniem serca ludzi”, co w dużym stopniu wiąże się z emocją, to u Sołowiowa funkcję ‘serca’ przejmują ‘oczy’ i ‘spojrzenie’ porównywane z blaskiem promieniującym twórczo na cały świat, co graniczy już prawie z uczuciem rozkoszy.

Mówiąc o analogiach między tekstem Sołowiowa a cytowanymi fragmentami utworów Puszkina, warto się zastanowić nad doświadczeniem mistycznym, doświadczeniem estetycznym i przeżyciem kiczowym. O tym, że Sołowiow tworzy tekst kiczowy, przekonują słowa Świętego Jana od Krzyża: „*Mucha siadająca na miodzie pozbawia się swobody lotu. Dusza przywiązująca się do słodyczy duchowych pozbawia się swobody i kontemplacji.*”⁴¹

Przeżycie estetyczne charakteryzuje się zaangażowaniem pełni władz psychicznych człowieka. Szczególnie ważne jest zaangażowanie zmysłu krytycznego. Dla powstania i rozwoju przeżycia estetycznego bardziej się przydaje mędrca szkiełko i oko, niż wiara i czucie. Przeżycie kiczowe natomiast jest programowo bezkrytyczne. Polega ono na całkowitym pogrążeniu się w złudzeniu i uczuciu, nie znosi żadnych dyskusji i krytyki.⁴²

Kicz i mistyka są zjawiskami wzajemnie wykluczającymi się zarówno z punktu widzenia znawcy sztuki jak i znawcy mistyki. W wypadku *Trzech spotkań* Sołowiowa za prawdziwe można uznać stwierdzenie, że przyciągają się w nich wzajemnie pseudomistyka i kicz i że „zła sztuka” jest symptomem „złej religijności”.

Aleksander Błok, tworząc cykl wierszy poświęconych Wiecznej Kobiecości, pozostał niewątpliwie pod wpływem Sołowiowa. Ideał kobiecości, uosobiony w portrecie Przepięknej Damy, spróbuję, podobnie jak wypadku tekstu Sołowiowa, zinterpretować z uwzględnieniem przeżycia estetycznego, mistycznego oraz kiczowego.

Kategorię piękna Błok kreuje w procesie funkcjonowania koloru, efektów świetlnych oraz słów-symboli, co zyskuje psychologiczny wymiar obecności lirycznego „ja” w świętym makrokosmosie i ma wchodzić w obręb przeżycia mistycznego. „Świat Boży” emanujący z portretu Przepięknej Damy manifestuje się w , zorzy’, ‘złotej miedzy’, ‘złotych słowach’, ‘lazurowej mocy’, ‘anielskich skrzydłach’, ‘tajemniczych liliach’. Proces pisania ‘złotem’ i ‘błękitem’, jeśli tak można określić poetyckie zmagania Błoka z materią słowną, nie daje się odnieść ani do metafory interakcyjnej, czy, tym bardziej, metafory *in absentia*. Użycie czasownika i formy krótkiej przymiotnika wiąże Błok z wprowadzeniem zjawiska ‘cudownego’, które uważa za przeżycie mistyczne: „*Проглянул сквозь тучи прежние/ Яркий*

41 NOWAK, Marek: *Mistyka – sztuka – kicz. Metoda rozpoznawania autentyczności*. In: *Kultura i metoda*. Red. J. Michalik. Warszawa: ENETEIA Wydawnictwo Psychologii i Kultury, 2011, s. 202–205.

42 Ibidem.

отблеск неземной. / [...] *Я твоей любовной ласкою/ Озарен [...] / Непостижного света/ Задрожали струи*” (8 февраля 1902). Tak rozumiane przeżycie mistyczne w wymiarze estetycznym wiąże Błok z „nową religią”, której autorem był Sołowiow. Portret Przepięknej Damy kontaminuje się z Duchem i Niewiastą, Wieczną Kobieta, Rosyjską Wenerą, a więc jest na swój sposób „uniwersalny” – dotyka bowiem poprzez „świętość” kwestii związanych z „seksem”, co nawiązuje do radykalnych Sabbataistów.

Właśnie w jednym z wierszy o incipicie *В своей молитве...* (8 апреля 1902) Błok nawiązuje do koncepcji o połączeniu Świętego Ducha i Świętego Ciała, co doprowadza, według późniejszego Mereżkowskiego, do percepcji trzeciego Oblicza Boga jako Ducha-Matki⁴³. Owo wprowadzenie Ducha-Matki do Trójcy Świętej u Błoka znajduje poetyckie „zrozumienie” w sformułowaniu: *„В лучах твоей туманности/ Понял юного Христа”* (8 апреля 1902).

Burzący pamięć o Dwóch Obliczach podmiot liryczny doznaje olśnienia w przestrzeni chramu, gdzie towarzyszy mu Jej obraz i sen o Niej. Apogeum uwielbienia i szczęścia zarazem ewokują dwie apostrofy. W jednej z nich Błok dopuszcza rym, który najwyraźniej generuje przeżycie kiczowe, zawierające się w przywołaniu pojęcia ‘szaty’ (‘święte szaty’) i ‘karnisze’. Semantyka wymuszona rymem burzy *sacrum*, obracając je w *profanum*:

*О, я привык к этим ризам
Величавой Вечной Жены!
Высоко бегут по карнизам
Улыбки, сказки и сны.* (25 октября 1902)

Zauważył to Wasyl Aksionow.⁴⁴ Scenę z chramu sparodiował następująco: *„Молодой офицер [...] входит в огромной почти пустой катедрой. Стоя в тени филары, шепче не молитву, а вiersze о Прекрасной Дамы Александра Блока. Молодая, модно одетая женщина проходит вдали от него. Офицер наблюдает ее в восхищении и дрожании.”*⁴⁵

Scena jest początkiem „potworności”, jakie spotykają oficera-uczuciowca. Kobieta okazuje się prostytutką, co prowadzi później oficera-uczuciowca do samobójstwa. Wiersze o *Przepięknej Pani* Błoka, według Aksionowa, mają charakter absurdałny. Demonizują „promieniowanie” Beatrycze, bliskie są groteski. Ten rodzaj prefiguracji ideału kobiecości, jakiego dokonał Błok, nie ma nic wspólnego z Wieczną Kobiecością Szechiny jako symbolu kontemplacji.

A oto jak kreował Wieczną Kobiecość Wiaczesław Iwanow. Autor *Tantala* (*Тантал*, 1905) twierdził, iż proces twórczy jest odwrotny w stosunku do procesu percepcji, jako że symbolizm realistyczny warunkuje zejście artysty od intuicyjnego uchwycenia wyższej rzeczywistości ku jej ucieleśnieniu w rzeczywistości niższej *a realibus ad realiora*⁴⁶. Wierny tym zało-

43 ŻUKOW, V. N.: *Tretij Zavet Merezkovskogo*, op.cit.

44 GORCZYCA, Wojciech: *Beatrycze w postmodernistycznej konceptualizacji Wasyla Aksionowa*. In: *Współczesny Świat Słowiański*. I. Red. K. Feruga i A. Ostrowska-Knapik. Praga: Wydawnictwo Verbum, 2016, s. 131-146.

45 AKSIONOW, Wasyl: *Nowy słodki styl*. Tłum. I Kołodziej. Warszawa: Wydawnictwo Amber, 2000, s. 571.

46 POŹNIAK, Telesfor: *Dostojewski w kręgu symbolistów rosyjskich*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wro-

zeniom Iwanow dokonał prefiguracji mitu o Tantalu i Adrastei. Skrótowo rzecz ujmując, prefiguracja polega na tym, że Tantal jako bóg słońca i drugi Prometeusz występuje przeciw jakiegokolwiek transcendencji, gloryfikując naukę,⁴⁷ co było antycypacją „kulturowych zmian”, jakie nastąpiły po 1917 roku.

Tym samym Iwanow odrzucił dogmat o mądrości Zeusa, który połknął Metydę. Mądrością w jego tragedii-misterium dysponuje Matka-Żona, Adrastea i decyduje zarazem o sposobie wejścia Tantała jako boga słońca. Przechodząc „od intuicyjnego uchwycenia wyższej rzeczywistości do jej ucieleśnienia w rzeczywistości niższej”, nawiązał do teorii poznania Plotyna, dostosowując ją do swoich „wymagań”. Intuicja nie była, według Plotyna tak jak u Platona aktem intelektualnym, lecz tak jak u Filona ekstazą, zachwyceniem, bo tylko na takiej drodze możliwe jest połączenie z absolutem.⁴⁸ Podobne elementy teorii poznania Plotyna są widoczne u Sołowiowa i Błoka. U Iwanowa specjalnie za ekstatycznie upajających się zemstą należy uznać „pomagających” Tantalowi w obaleniu Zeusa Syzyfa i Iksjona jako demonów.

Iwanow przechwytyje z mitu o kozie Amaltei funkcję Adrastei jako opiekunki „obdarowanej” (tj. w niekończący się sposób bogatej) i nadaje jej tytuł Duszy Świata, Macierzy, Wiecznej Żony, Oblubienicy.⁴⁹ Ten rodzaj mitotwórstwa nasuwa oczywiste skojarzenia ze zdefiniowanymi wcześniej u Sołowiowa charakterystykami Sofii jako żeńskiej hipostazy Boga, znajdującej swe korzenie w Kabale i wiąże się z tradycją staroruską i rosyjską dotyczącą funkcjonowania w folklorze i historii mitu Ojczyzny-Kobiety, Kobiety-Matki.

Drugi, ważniejszy poziom prefiguracji mitu, jaki wprowadza Iwanow, identyfikować można ze „wzbogaceniem” statusu Adrastei, która jako Wierna Żona i Oblubienica jest także boginią Zemsty – Nemezis. Tantała jako „uczzonego, fizyka-rewolucjonistę” interesuje mistyfikacja (tj. ekstaza, zachwycenie) bez granic. O jego „ambicje” dba właśnie Adrastea-Nemezis, przyczyniając się do spotęgowania demonicznych działań Iksjona i Syzyfa, skrzywdzonych w tragedii-misterium przez Zeusa. W ten sposób Iwanow poszukiwał „dobrego” wzorca mitu, który wzmocniłby władcę, uczzonego i maga i pomógł mu rządzić światem na nowo w Państwie Słońca.

Ważne jest to, że w tragedii-misterium Iwanowa Adrastea panuje nad Tantalem. Efekt polega na wzmocnieniu matrylinearności, która przeradza się w dionizyjskość. Daje to Iwanowowi podstawę do stworzenia „dogmatu teologicznego” dotyczącego trójcy, na czele której stoi właśnie Adrastea: Adrastea + Tantal + Dionizos. Wizja Dionzosa jako „podwójnie narodzonego” nawiązuje do Chrystusa. W ten sposób mamy do czynienia z podobnym jak u Sołowiowa „składem” Trójcy z nieco zmienioną hierarchizacją, tj. u Iwanowa: Duchem-Matką – Bogiem – Synem.

Jeśli chodzi o uwarunkowania przeżycia estetycznego, tragedię-misterium Iwanowa *Tantal*, jakkolwiek związaną z kreowaniem zjawiska Wiecznej Kobiecości, należy rozpatrywać

clawskiego, 1969, s. 116.

47 Por. moje uwagi na ten temat: GORCZYCA, Wojciech: *Briusow * Iwanow * Gumilow. Prawdy o micie symbolu i historii*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2008, s. 104.

48 TATARKIEWICZ, Władysław: *Historia filozofii. T. I. Filozofia starożytna i średniowieczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002, s. 169.

49 POŹNIAK, Telesfor: *Dostojewski w kręgu symbolistów rosyjskich*, op. cit., s. 115.

przede wszystkim w kontekście etyczno-politycznym, obudowanym heroiką romantyczno-rewolucyjną. Pamiętać należy, że *Tantal* tworzy zło w literaturze oraz że jego autor działał w nurcie rewolucji kulturowej symbolizmu rosyjskiego i określone osiągnięcia początku wieku transformował po 1917 roku, współdziałając z Anatolem Łunaczarskim w kwestii rozwijania idei *sobornosti*, przekładającej się na profil teatru masowego (np. na ulicach). Trudno się temu dziwić, skoro Łunaczarski w postaci Tomasza Campanelli, realizującego ideały socjalistyczne, upatrywał zwycięstwo rewolucji. Dał temu wyraz w tragedii optymistycznej *Tomasz Campanella*, składającej się z dwóch części: *Naród* i *Książę*.

Sołowiow, Błok i Iwanow, inspirując się niewątpliwie teorią emanacji Plotyna, ulegli w sposób skrajny tezie filozofa, iż twórczość jest najdoskonalszą własnością boskiej istoty, więc praca artysty jest odbłaskiem bóstwa (emanującego światłem) i sposobem upodobnienia się do niego.⁵⁰ Iwanow, należy dodać, upatrując Wieczną Kobiecość w Adrastei jako Opiekunce, Oblubienicy i Wiecznej Żonie Tantara, stworzył antyprzykład Małgorzaty.⁵¹ Dostarczył wielu skojarzeń w odniesieniu do problemu wartości w literaturze, w tym ocen dotyczących kategorii ‘dobra’ i ‘zła’.

Kabalistyczna Szechina jako żeńska hipostaza Boga, mocno związana z mitem Wyjścia, została przez symbolistów rosyjskich potraktowana instrumentalnie. U Sołowiowa i Błoka tylko jako Sofia emanująca boskim światłem, symbolizacja dobra, piękna i mądrości. Z kolei, Iwanow do pola semantycznego kategorii ‘mądrość’ wprowadził nacechowanie o nazwie ‘zemsta’. W pierwszym przypadku zjawisko Wiecznej Kobiecości pomogło symbolistom rosyjskim „dopracować” koncepcję Kościoła Wszechświatowego, na swój sposób szowinistycznego, w drugim, wiązało się z myślą o *gender* kobiety – Oblubienicy, opiekującej się ‘złem’.

Bibliografia

- BAIGENT, Michael, LEIGHT, Richard: *Świątynia i loża*. Tłum. R. Sudół. Warszawa: Książka i Wiedza, 1996.
- BACZKOWSKI, Michał: *Kontynent europejski w latach 1789–1849*. In: *Wielka historia świata. Świat w latach 1800–1850*. T. 9. Red. A. Chwalba. Kraków: Świat Książki, 2006, s. 255–462.
- GORCZYCA, Wojciech: *Briusow * Iwanow * Gumilow. Prawdy micie symbolu i historii*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2008.
- GORCZYCA, Wojciech: *Utopizmy Lwa Tolstoja (1852–1867)*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2015.
- GORCZYCA, Wojciech: *Beatryczne w postmodernistycznej konceptualizacji Wasyla Aksionowa*. Współczesny Świat Słowiański I. Red. K. Feruga i A. Ostrowska-Knapik. Praga: Wydawnictwo Verbum, s. 131–146.
- GORCZYCA, Wojciech: *Literatura rosyjska. Aspekty kulturowe*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2016.

50 TATARKIEWICZ, Władysław: *Historia filozofii*, op. cit., s. 169.

51 Małgorzaty z powieści Michała Bulhakowa *Mistrz i Małgorzata*.

- GORCZYCA, Wojciech: *Zinaida Gippius w dyskursie kulturowym*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Naukowe ATH, 2021.
- HERRIN, Judith: *Bizancjum. Niezwykłe dzieje średniowiecznego imperium*. Poznań: REBIS, 2013.
- KRAUSHAR, Aleksander: *Frank i frankiści polscy 1726–1816. Monografia historyczna osnuta na źródłach archiwalnych i rękopiśmienniczych. Tom drugi*, Kraków: Skład Główny u Gebethnera i Spółki, 1895, online: <https://polona.pl/item-view/b8907837-e275-4d24-9bbd-0b6f61f2aa4a?page=6>.
- ŁOSSKI, Mikołaj: *Historia filozofii rosyjskiej*. Tłum. H. Paprocki. Kęty: Antyk, 2000.
- NOWAK, Marek: *Mistyka – sztuka – kicz. Metoda rozpoznawania autentyczności*. In: Red. J. Michalik. *Kultura i metoda*. Warszawa: ENETEIA – Wydawnictwo Psychologii i Kultury, 2011.
- PIPES, Richard: *Rosja carów*. Tłum. Wł. Jeżewski. Warszawa: Wydawnictwo Magnum, 2012.
- POLAK, Ryszard: *Cywilizacje a moralność w myśli Feliksa Konecznego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Lubelskiego, 2001.
- POŹNIAK, Telesfor: *Dostojewski w kręgu symbolistów rosyjskich*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1969.
- REISS, Tom: *Orientalista*. Warszawa: Wydawnictwo: W.A.B. / GW Foksal, 2016.
- RZEPIŃSKA, Maria: *Historia koloru w dziejach malarstwa europejskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1986.
- SCHOLEM, Gershom: *Mistycyzm żydowski*. Tłum. I. Kania. Warszawa: Czytelnik, 1997.
- STABRYŁA, Stanisław (Red.): *Człowiek. Mit. Literatura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992.
- SOBIESKA, Anna: *Twórczość Leśmiana w kręgu filozoficznej myśli symbolizmu rosyjskiego*. Kraków: Universitas, 2005.
- SOŁOWIOW, Sergiusz: *Życie i ewolucja twórcza Włodzimierza Solowiowa*. Tłum. E. Siemaszkiewicz. Poznań: W drodze, 1986.
- SOŁOWIOW, Włodzimierz: *Sobranie soczinenij. T. I, II*. Bruxelles: Izdatelstvo Žizn s Bogom, 1970.
- TATARKIEWICZ, Władysław: *Historia filozofii. T. I. Filozofia starożytna i średniowieczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWM, 2002.
- ŻUKOW, V. N.: *Tretij Zawet Merezhkowskiego*, online: <http://merezkhovskiy.ru/proizved/jesus39.php>.

Teksty źródłowe

- AKSIONOW, Wasyl: *Nowy słodki styl*. Tłum. I. Kołodziej. Warszawa: Wydawnictwo Amber, 2000.
- BŁOK, Aleksander: *Stichi o Prekrasnoj Dame*, online: <https://ilibrary.ru/text/2080/index.html>.
- IWANOW, Waczesław: *Sobranie soczinenij. T. III*. Red. D. V. Ivanova, I. O. Deszardt. Bruxelles 1974.
- ŁOMONOSOW, Michaił: *Oda na den' wosszestwija na Wserossijskij prestol Impepatrisy Elizawety Petrowny rustih.ru/.../*
- PUSZKIN, Aleksander: *K*** (Я помню ...)*, online: <https://ilibrary.ru/text/558/p.1/index.html>;
Пророк, online: <https://www.culture.ru/poems/4409/prorok>.
- SOŁOWIOW, Włodzimierz: *Tri swidanija*, online: <https://www.culture.ru/poems/21964/tri-swida-niya>.
- TOKARCZUK, Olga: *Księgi Jakubowe*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2019.

Wojciech Gorczyca, profesor emeritus

ul. Bratnia 35B, 43-354 Czaniec, Poland

wgorczyca@ath.bielsko.pl

wojtekgorczyca42@gmail.com

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as image or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.
